

ИВАНА Р. ГЛИГОРИЈЕВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ОРИЕНТАЛИСТИКУ

ИСТРАЖИВАЊЕ ЕТНОКУЛТУРНИХ СТЕРЕОТИПА НА ПРИМЕРУ СТИМУЛУСА ТУРЦИ И ТУРЧИН У АСОЦИЈАТИВНОМ ТЕСТУ

САЖЕТАК. Ово истраживање се заснива на анализи вербалних асоцијација које су прикупљене у асоцијативном тесту, у ком је од испитаника тражено да одговоре речју-реакцијом или континуираним реакцијама које им прво падну на памет при помињању стимулуса *Турци* и *Турчин*, са циљем да се стекне увид у етнокултурне стереотипе који за овај народ важе на српском говорном подручју. Тест је попунило 654 испитаника, студената Универзитета у Београду и припадника млађе популације, у виду електронског упитника. Два стимулуса су изазвала укупно 1.476 реакција (*Турци*: 742; *Турчин*: 734), које су сложене по опадајућој фреквентности и анализирани по тематским групама. Најзаступљеније су следеће тематске групе: историја Турака, заједничка историја Срба и Турака, физички изглед, одевање, професија, храна и пиће, пушење, ратовање, религија, серије итд. Међу вредносним судовима и ставовима које су испитаници имали, доминирају они који се односе на хигијену, однос Турака према другима, степен развијености, начин испољавања емоција и карактерне црте. У раду се осврћемо и на резултате ранијих асоцијативних тестова у којима се на месту стимулуса јављала реч *Турци* и истичемо промене до којих је дошло у структури најфреквентнијих асоцијација.

¹ ivanamali@fil.bg.ac.rs

Рад је примљен 16. фебруара, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 30. марта 2020.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вербалне асоцијације; асоцијативни тест; *Турци*; *Турчин*; етнокултурни стереотипи; српски језик.

УВОД

Под термином *асоцијативни тест* подразумева се онај тест у ком се од испитаника тражи да на задату листу речи-дражи или стимулуса одговоре првом речју-реакцијом која им падне на памет. Реакције се потом пребројавају, слажу по учесталости и анализирају по различитим критеријумима – може се анализирати структура најфреквентнијих асоцијација, лексичка дисперзија асоцијација (укупан број различитих асоцијата), број омисија (случајева у којима није наведена никаква асоцијација), идиосинкратички одговори (реакције које се јављају само једном), тематска структура асоцијација, парадигматске и синтагматске везе, очекиваност учесталости неких асоцијација или њиховог одсуства (што говори о извесним променама у структури стереотипа) и слично томе, а у зависности од циља истраживања.

Асоцијативни тест се као истраживачки поступак првобитно примењивао у психологији, да би се касније пренео и на лингвологију, лингвокултурологију и етнопсихолингвистику (Драгићевић, 2010а, стр. 23, 43–44; Пипер, 2003, стр. 26). Током последње две деценије код нас су се асоцијативним тестовима бавили лингвисти П. Пипер, Р. Драгићевић и М. Стефановић, који су у 2002. и 2003. години спровели тестирање на 800 испитаника (ученици београдских и зрењанинских средњих школа и студенти државних универзитета у Београду, Новом Саду и Нишу), а тест је садржао 600 стимулуса. Прикупљени подаци су објављени у *Асоцијативном речнику српскога језика* (2005). Поменути аутори су објавили и *Образни асоцијативни речник српскога језика: Од реакције ка стимулусу* (2011), уз више публикација које се баве анализом речи-реакција и њихових стимулуса у оба смера, као и теоријско-методолошким аспектима асоцијативних тестова уопште (Драгићевић, 2010а; 2010б; Пипер, 2003; 2009; 2010).

Вербалне асоцијације П. Пипер (2009, стр. 85, 87) дефинисао је као „[в]езе међу речима које се испољавају као употреба једне речи која има за последицу активирање знања о некој другој речи или изразу“, истичући да увид у њих даје слику која у целини може бити очекивана, док је у појединостима она вероватно нова. Вербалне асоцијације се могу користити у истраживању вербалних етнокултурних стереотипа – „комплекса типичних и

најчешћих вербалних асоцијација у неком језичком колективу о народима и културама“, што П. Пипер (2003, стр. 23; 2010, стр. 230) показује на анализи реакција на стимулус *Руси*, наводећи да „егзактан увид у етнокултурне стереотипе различитих народа, исказане у њиховим језицима, може, поред осталог, да послужи као један од индикатора ставова појединих народа и култура према другима“.

Анализирајући могућности проучавања етнокултурних стереотипа путем асоцијативне методе, Р. Драгићевић (2010б, стр. 204) истиче да ова истраживања не морају увек бити сасвим поуздана, али ипак „фиксирају слику реалног стања у одређеном времену“. Она истиче да постоје стереотипи којих су свесни сви говорници српског језика, као и они којих су несвесни. Обично смо свесни одређених „националних предрасуда“ и стереотипа о етницима. Етници, као и све именице, имају способност именовања, али обично немају и способност означавања. Ове се лексеме, под утицајем јаке афективности изазване ванјезичким околностима, могу испунити семантичким садржајем, што се обично одвија помоћу сема колективне експресије. Другим речима, стереотипи говорника неког језика, било да су етнокултурни или неки други, понекад могу бити толико јаки, да то оставља последице и на властите именице, па оне могу попримити одређене компоненте значења, пре свега конотацију (Драгићевић, 2010а, стр. 101–102, 113; 2010б, стр. 203). Снага стереотипа, дакле, може утицати на формирање значења лексема које га иначе немају, због чега Р. Драгићевић (2010б, стр. 203–204) закључује да је испитивање етнокултурних стереотипа од великог значаја у лексикологији, а може бити корисно и у учењу страних језика.

АСОЦИЈАТИВНИ ТЕСТ

Крајем 2015. године спровели смо асоцијативни тест у ком су се у улози испитаника нашли припадници млађе популације, претежно студенти Универзитета у Београду, које смо, преко група на популарним друштвеним мрежама, позвали да попуне *Гуил уиџиник*. Тест је садржао укупно 12 стимулуса (етноними, лингвоними и топоними везани за Оријент), а од испитаника је тражено да на њих одговоре првом речју-реакцијом или групом реакција које им падну на памет. Попунило га је 654 испитаника, а прикупљени подаци су груписани по фреквентности и тематским групама. Овде ћемо анализирати два стимулуса из датог

асоцијативног теста: *Турци* и *Турчин* – уместо којих ћемо, на местима где је то економичније и прегледније, користити скраћенице ТИ и ТН, респективно.

Пре тога, важно је напоменути да је стимулус *Турци* већ био заступљен у другим асоцијативним тестовима на српском језику. Он је један од стимулуса у поменутом *Асоцијативном речнику*, где је изазвао 274 различите реакције, 85 омисија и 182 идиосинкратичка одговора, а међу реакцијама највеће учесталости нашле су се: *јаничари 59/јањичари 20/јаничар 3; ројсџиво 28; Косово 25; море 22; народ 19* (Пипер, Драгићевић, Стефановић, 2005, стр. 485–486). Што се тиче *Обрајној асоцијативној речника*, лексема *Турци* била је реакција на следеће стимулусе: *Бошњаџи, руџи 10; Милош Обилић 8; Балкан, бошњачки језик, исџок, Јевреји, кнез Лазар 2; Беоџраџ, без џореза, Црноџорџи, Енџлези, џусле, инаџи, исџорија, лоџор, Немачка, оџаџбина, џре, џрисила, џрошлосџи, Срџи, Турџи*. Лексема *Турчин* се није нашла у *Асоцијативном речнику* на месту стимулуса, али се дата лексема јавила као реакција на следеће стимулусе: *Милош Обилић, мџдар, неџријаџељ, нервозан, руџи, суров, Турџи, зелени* (Пипер и др., 2011, стр. 625).

Лексема *Турци* се јавља и у нешто новијем асоцијативном тесту мањег обима, који је спроведен у сарадњи са студентима Универзитета у Приштини и средњошколцима из Косовске Митровице. Ово се истраживање у потпуности заснива на етнонимима из *Асоцијативној речника* на месту стимулуса и покушава да утврди разлике у асоцијацијама код испитаника који долазе из различитих средина. Подаци су прикупљани 2012. године, а у испитивању је учествовало 206 испитаника (Микетић и Ратковић Стевовић, 2013, стр. 107–110). Стимулус *Турци* имао је 88 различитих реакција, 66 идиосинкратичких одговора и четири омисије. Најфреквентније су биле следеће реакције: *серије 34/серија 9/џурске серије 2; Сулејман 12/Сулејман величансџивени 4; јаничари 6/јањичари 4; народ 9; Османлије 7*, које су према закључку аутора „драстично различите у односу на оне у *Асоцијативном речнику*“. Разлика је нарочито видљива код тематске групе серија – анкета је рађена у време велике популарности турске серије *Сулејман Величансџивени* (Микетић и Ратковић Стевовић, 2013, стр. 107, 113).²

За разлику од претходна два, у нашем је тесту испитаницима омогућено да дају континуиране реакције – што значи да је испитаник могао навести већи број реакција које му падну на памет (Драгићевић, 2010а, стр. 45–46). Оно што нашу методологију додатно разликује од методологије која је примењивана у претход-

на два теста, јесте то што је наш тест био у електронској форми. На овај начин, распоред стимулуса се мењао аутоматски код сваког испитаника, па не можемо говорити о томе да су стимулуси при врху листе имали више реакција од оних при дну. Претходни тестови били су и већег обима од нашег, што нарочито важи за *Асоцијативни речник*, где су, уз велики број стимулуса, прикупљени и подаци о полу и образовању испитаника. Већи обим самог теста значи да је и замор испитаника био већи, што се може видети и по већем уделу омисија код стимулуса *Турци* у *Асоцијативном речнику*, у односу на наше истраживање, чије ћемо резултате сада изложити.

СТИМУЛУС *ТУРЦИ*

Лексема *Турци* је нераскидиво повезана са српском историјом и културом, па је анализа њеног слојевитог садржаја важна за добро разумевање српске представе о овом народу. Испитивање стимулуса *Турци* показало је дисперзију асоцијативног поља на 742 реакције, од којих су 272 различите. Омисија није било, али је један испитаник навео реакцију *нишија*, коју можемо схватити као одсуство асоцијације. Број идиосинкратичких одговора износи 190. Реакције ћемо набројати, поређане по опадајућој фреквентности. Уколико више реакција има исти број понављања, тај број ћемо наводити само на крају низа. Иза реакција које се јављају само једном нећемо наводити број.

Османлије 70; *џаклава*; *кафа* 27; *Исџандул* 23; *освајачи* 22; *серије* 20; *Османско царство* 17; *дркови* 15; *раји*; *ројство*; *Селџуци*; *Сулејман* 14; *море* 12; *Исџамбул* 11; *јањичари* 10; *ислам*; *јаничари*; *кеџаб*; *муслимани* 9; *500 година*; *рајлук* 8; *џаклаве* 7; *колац*; *народ*; *са-*

енлески, *хрвајски*, *дошњачки* (Пипер, 2010), *арайски језик*, *иџурски језик* и *иџерски језик* (Глигоријевић, 2018); *Америка* (Драгићевић, 2010б), *арайске земље*, *Иран* и *Турска* (Глигоријевић, 2018). Поред тога, *Асоцијативни речник српскоја језика* има укупно 27 стимулуса који су етнонимима, лингвонимима и топонимима (само називи држава).

² До сада је на српском језику објављено више радова о етнокултурним стереотипима до којих се дошло методом асоцијативног теста – проучавани су наши стереотипи о Русима (Пипер, 2010), Кинезима (Благојевић, 2009), Арапима (Глигоријевић, 2017), Немцима и Јапанцима (Драгићевић, 2010б), стереотипи Грка (Благојевић, 2008) и Немаца (Драгићевић, 2010б) о нама. Анализирани су наши стереотипи о другим језицима и земљама, који су уједно и показатељ ставова које имамо о њиховим народима: стимулуси *српски*, *руски*,

дља; чај 6; Аја Софија; Ашајурк; полумесец; серија; Сулејман Величанствени 5; историја; Косовски дој; њрлави; султан; шурдан; Турска; џенкање; џамија 4; Бој на Косову; језик; курци; Мурај; најезда; окупација; Османлијско царство; садље; Срби; средњи век; шурске серије; усманак; харем; Хурем; Цариград; црни 3; деј; дркаши; дурек; владавина; ласни; данак у крви; дуван; Ефес; засава; зулум; зулумџари; империја; Калемејдан; Кемал Ашајурк; Косово; Курди; лејовање; нашла; Немачка; окупатори; освајање; освајање; Ошомани; рашови; султани; шеих; шалваре 2; 5 векова под њима; 5 векова под њиховом владавином; аверзија – збој серија; аја; аје; Аја Софија; Алах; Алданци; алва; Алија; Арнауши; даклава и кагаиф са њима; Балкан; безобразни људи; Бејза; дискоси; Босна; Босфор; брадаши; браћа; дрк; велике трупе људи; вера; весели људи; вешти њровци; Влах Алија; њасарџаџери који њушују кроз Срдију; јол Хрваима у 119. минути на еру 2008; њосиљудиви; њосиљримство; њродље; њруја; Грци; Даушолу; гедели; добри њровци; доброћудни; дркаџије; душмани; ејзошка; енерџични; Ердојан; ејнички разноврсни; жене без њрава; завојвачи; занимљиви; зулум (историјски контекст); и Евроја и Азија; Ивовић Марко; Ислам; ислам или маџ; јака црна брада и коса; јако; јашајан; Јевљани; Кемалџаша Ашајурк; клањање; клање; кожа; колеје; Константинолу; коље; Косово Поље; Косовска бишка; кошарка; култура; културна дашина Османлија; Кушадаси; лицемерије; лојови; лоши људи; луденица; љиаво; љубазност; људи; Мала Азија; мали; Марко Краљевић; Мехмед II Освајач; Мехмед-џаша Соколовић; мионарши; мјесец и звијезда; млад месец; модерни; Монјоли; моћан њрошник; мршџави; мршџење; мужевност; музика; Мујо; Мураши; мусака; мучишељи срјској народа; најорни; народ исламске вероисповести; народ који живи у Турској; народ шурске националности; не воле нас; не џазиие орање; невоља; неинџелиџенни; некултура; неџрџеливост; нишија; нож; нос; обала; обимне њородице; обџаји; ојаван народ; окупација 500 јодина; Омер Ашик; ојасни; Оријенџи; Орхан Памук; Ошоманска империја; џад Константинолуа; џаџлицан; џенџер; Плава џамија; џородљивачи; џреверџљив народ; џријаџељи; џримџивни; џроизводња; џромућурни рајниџи; џросиџи; џушење; рајовања; рахајлук; ројство под Турџима; садље и џурдани на слиџи; савезниџи Шџиџара; Санџак; свакакви; секси; сличност; сналажљив народ; срдачни; срјска историја; срјска џрошност; сџочић; сџроџи; суней; Таксим; џамни; џанан алва; џемџераменни; џлачишељи; џрџоваџи; џрџовци; џу и мали Мујо; џулумде; џурман; џурски; Турџин; у џрошлоси

су били овде; удице; ујосџишиџељи; ујосџишиџељсџиво; узурџаиџори; фереџа; фес; филџан; фудбал; хајџуџи; хамам; Хидо Туркоџлу; хиџо-криџи; џарсџиво; џивилизациџа; Џиџани; џиџаре; џиџареџе; џрвена доџа; џрвена засџава са звездом и месеџом; џрвена каџиџа; џрвено; џрна браџа; џрни дрџкови; џалма; џисџоџа; џовек обџучен као суџиџан или везир; џамиџе; џезва; џарене доџе; џверџ; Ayasofya; iyi insanlar.

СТИМУЛУС ТУРЧИН

Испитивање стимулуса Турчин показује дисперзију асоцијативног поља на укупно 734 реакције, од чега има 357 различитих. Код три испитаника је изостала асоцијација, а јављају се и реакције: *не, не знам, немам коменџар и ниџиџа*, које такође можемо схватити као одсуство асоцијације. Број идиосинкратичких одговора износи 269, знатно више неко код првог стимулуса, што показује да је лексема Турци, као битан елемент наше историје и културе, у асоцијативном систему испитаника знатно стабилнија од лексеме Турчин.

дрџкови 100; џурџан 20; џрџоваџ 18; Сулеџман 16; џрн 13; муслиман 12; Аџаџиџурџ; Мураџи 11; аџа; суџиџан 9; дрџаџи; Турска 7; џушење; чаџ 6; браџа; каџа; мали; нарџила; џаша; џроџаџа; фес; џалма 5; Баџаџиџи; даџлаџа; дрџаџи; дуван; камионџиџа; колаџ; Османџиџа; џрџав; џуџи; садџа; џрџовина; џенкање; џовек 4; данак у крџи; Исџанџул; џаниџар; леџ; Мехмед Осџаџаџ; море; Муса Кесеџиџа; наџаџан; неџрџиџаџељ; окуџаџиџор; осџаџаџ; Османџиџе; џуџач; раџиџник; рџжан; сеџиџе; харем; џиџара; џиџареџе; џрна коса; џрни; џовек са дрџковима 3; Бали деџ; деџ; Босфор; дрџа; висок; џосџоџубуџив; деџели; деџео; досаџан; Ерџоџан; зулум; исџиџориџа; џаџниџар; џаџаџан; камион; Кемал Аџаџиџурџ; џубаџносџи; маџав; Мусџаџфа; Мусџаџфа Кемал Аџаџиџурџ; Мухамед; низак; осџаџаџи; џроџаџа; џуџи као; џуџиџи; Тарџан; Турџиџа; џрн џовек; џовек из Турџске; џамиџа 2; аџресор; Аџиџа; Аџиџаџи; Алах; Аџа Турџ; ауџоџуџи; Бали Беџ (Burak Ozcivit); даџиџа; Балџанаџ; даџаџи; даџаџосџи на дрџму; Босанаџ; браџаџи; дрџкаџиџа; дрџаџи муџкарџи; дрџаџи џовек; дрџиџи; дула; дуџеџиџа; дрџка; варџарин; велики везир; вео; весели али мало наџаџни; весели џрџоваџ; висок џовек; возаџ камиона; џалаџиџа; џасџарџаџиџер; џеноџидни народ; џаџа џороџиџе; Гокхан Саџи; џосџоџубуџиво; џосџоџубуџивосџи; џосџоџиџримсџиво; џруџ; даџиџа; даџиџе; деџели муџкарџи; диван; дивни џуди; дирекџиџор фирме у коџој раџим; доџар доџаџин; доџар џрџоваџ; доџинаџиџа; дуџманин; Енис; еџска џоџеџика; Ерџо; заџеџан лик; зао; зџодан; зџаџар; зџаџо; зџосџавџлаџ; зџоџинаџ; зу-

лумћар; и даље ми је у љави ѿл Хрвајшима 2008' ѿдине; Ибрахим Паша; изјелица; изражен нос; ислам; исламистиа; Иштиамдул; жедали нам мајку; кадија; како ћемо – лако ћемо; камиказа; као Турци; кашил; кебад; клеши; ковани новац; комшија; конзервашизам; коре за шију; кошуља на крајке рукаве; Краљевић Марко; крућан; „кул“ лик; курчина; Кушадаси; лажов; лењоси; лей човек из серија; лейе жене; лојов; лојови; лоше; лукав; Мала Азија; мали Радојица; мали човек; марканшиан излед; марканшиан мушкарац; Марко; масни; мач; мачка; Мехмед; Мехмед Фаших; Мирослав; мисли да је сулћан; мој пријашел Фаших; мржња; мршави; мудроси; Муса; Муса Кесаџија; муслимани; Мусиафа Сандал; муџахедин; мушкарчина; мушки шурски соло народни јлес; на привременом раду у Немачкој; навалениан; наваленинос; надмен; найагач; најоран; нариле; насилник; насилници; не; не знам; не ѿзнајем их; нејује ѿродичне вредности; немам коменшиар; нејријашан; нејрисѿијности; неуредан; није лей; нишиа; нож; носина; одрезан маса лик; одвраћан; окућашори; онижи човек; Онур; Онур – 1001 ноћ; ојасан; ојоршунистиа; Орхан Памук; освешник; Осман; осода шамне јуши; Памук Орхан; јашриоша; јевање; јерверзан; јерверзни; јере зуде у НИС-овом ис-у; јерчин; јешкир око љаве; јијкање; јодмукао; јорекло; јосласишчар; јоштен јосао; јрајрајрагеда; јревара; јреваранш; јревршљивац; јријашел; јрикривени јредсјавник свих експрема у исламском свеју; јријадник шурској народа; јрљаво; јродавац исјочњачке роде у зајадној Евроји; јроклейсиво; јун седе; јушење цијаре; јуши као Турчин; јуши ко Турчин; јуши ко....; јуши мнојо; јуши цијару; јушке; рајлук; рајници; рода; рођак; ружан човек; ружњикав; са дрковима; Самеш; саобраћајни удес; сваки шурчин зна свака дула зна.....; село у Хрвајској; серија; сировина; сладолед; смрди; снод; Срдија; срдачан; сшамен; сшановник Турске; сшарац; сшари; сшока; сшрој према жени; сшројо; Сулејман; Сулејман Величансшвени; Сулејман Законодавац; сулћан Сулејман; сунећени; шаман шен; шамна јуш; шамноок; шамнојуш; шамнојуш човек; шамнојуши; шачке јовезивања кроз исјорију и језик; шежак; шежи ка Евроји; шерористиа; шесна кожа; Тојтар Ишикли; шој; шрадиџија; шрадиционалан; шуристиа; Турк; шурске серије; шурски језик; шурски сед; Турџи; Турчин; ћелави; Ђеле кула; удица; удица цара Лазара; фез; Хакан); Хакан Шукур; Хамза; цар; цар Мураш; Цијан; црна брада; црне очи; црнокок; црнокости; црномањаси; црномањаси човек; црншураси ујосшишел; чидук; човек као и сви; човек с дрковима; човек са дрковима и брадом; човек са зеленим очима; човек са изразишо црним дујим дрковима;

човек са крујним очима; човек шамније косе и шена; човек шурске националности; човек у шареном; џамије; џезва; шалваре; шверцер; шербеј; шеф; шофер; *in charge*; "my friend"; *Resep Tayyip Erdogan*; *yakışıklı adam*).

АНАЛИЗА РЕАКЦИЈА ПО ТЕМАТСКИМ ГРУПАМА

- ИСТОРИЈА ТУРАКА.** Код стимулуса *Турци*, најфреквентнија је реакција *Османлије*, која, са 70 понављања, чини сам центар асоцијативног поља. Ова лексема је уско повезана са турском прошлошћу и чини чврст колокацијски спој *Турци Османлије* који многим испитаницима представља прву асоцијацију на задати стимулус. Заједно са синонимом *Ошомани* 2 и са реакцијама из истог семантичког језгра (*Османско царство* 17; *Османлијско царство* 3; *културна баштина Османлија*; *Ошоманска империја*), асоцијације на овај сегмент турске историје чине скоро 13% од укупног броја прикупљених реакција. Код стимулуса *Турчин*, сличне асоцијације су знатно мање заступљене (*Османлија* 4; *Османлије* 3), што нас наводи на закључак да именице у једнини изазивају мање асоцијација на опште и колективне појмове. У исту тематску групу можемо сврстати и антропониме који се односе на османске султане (ТИ: *Сулејман* 14; *Сулејман Величанствени* 5; *Мурај* 3; *Мехмед II Освајач*. ТН: *Сулејман* 16; *Мурај* 11; *Бајазид* 4; *Мехмед Освајач* 3; *Мусџафа* 2; *Сулејман*; *Сулејман Величанствени*; *Сулејман Законодавац*; *султан Сулејман*; *цар Мурај*; *Мехмед*; *Мехмед Фајих*; *Осман*), титуле (ТИ: *султан* 4; *беј*; *султани* 2; *аја*; *аје*. ТН: *аја*; *султан* 9; *јаша* 5; *беј* 2; *цар*; *мисли да је султан*; *велики везир*), као и реакције везане за заједничку историју Срба и Турака, које ћемо обрадити у наредном поглављу.
- ИСТОРИЈА СРБА И ТУРАКА.** Због заједничке историје Срба и Турака, претходна тематска група се не може прецизно одвојити од ове. Наша историја чини најзаступљенију тематску групу међу реакцијама на стимулус *Турци*, док је код стимулуса *Турчин* ова група знатно мања. Најфреквентније су асоцијације на јањичаре/јаничаре (ТИ: *јањичари* 10; *јаничари* 9. ТН: *јаничар* 3; *јањичар* 2) и на ропство (ТИ: *ројство* 14; *ројство њод Турцима*). Значајан број реакција односи се на период трајања ропства (ТИ: *500 година* 8; *5 векова њод њима*; *5 векова њод њиховом владавином*; *окупација 500 година*), Косовски бој (ТИ: *Косовски бој* 4; *Бој на Косову* 3; *Косово* 2; *Косовска бишка*), данак у крви (ТИ: *данак у крви* 2. ТН: *данак у крви* 3), као и многе друге реакције мање учесталости (ТИ: *историја* 4; *средњи век*; *усманак* 3; *зулум*; *Калемеџан* 2; *зулум (историјски контекст)*; *српска историја*; *српска*

īрошлосī; у īрошлосīи су дили овде; хајдуци. ТН: зулум 2; дахија; дахије; ејска йоейика; йрайрайрагеда; йачке йовезивања кроз исйорију и језик; Беле кула; удица цара Лазара).

Један слој реакција у овој тематској групи односи се на нашу народну књижевност, у којој велики број заплета израста око колизије са Турцима. Присутне су реакције које са задатим стимулусима граде колокацијске спојеве, типичне за нашу народну поезију (поред већ поменутих јањичара, ТИ: зулумћари 2; Јевљани /Лијевљани/. ТН: изјелица; клеши), асоцијације на поједине стихове (ТИ: не йазийе орање), на наше јунаке и њихове архинепријатеље, Турке (ТИ: Влах Алија; Марко Краљевић. ТН: Муса Кесеџија; Еро; Краљевић Марко; мали Радојица; Муса; Муса Кесаџија), уз фразеологизме српског језика који су у вези са Турцима (ТИ: йродље /Проћи као поред турског гробља/; йу и мали Мујо /Куд' сви Турци, ту и мали Мујо/).

Физички
изглед.

Код стимулуса Турчин, фреквенцијски врх асоцијативног поља чини реакција дркови, са чак 100 понављања, што чини 14% од укупног броја прикупљених реакција. Иста лексема се јавља само 15 пута као реакција на стимулус Турци. Код оба стимулуса најлазимо и на друге асоцијације везане за косматост турског народа (ТИ: дркайи 2; брадайи; дрк; црна брада; црни дркови; јака црна брада и коса. ТН: дркайи 7; брада 5; дркайи 4; човек са дрковима 3; дрка; маљав 2; брадайи; дрчићи; дркајлија; дркайи човек; дркайи мушкарци; йерчин; са дрковима; ћелави; човек с дрковима; човек са дрковима и брадом; човек са изразишо црним дуyim дрковима). Боја коже, косе и очију такође је била честа асоцијација испитаника (ТИ: црни 3; јака црна брада и коса; йамни. ТН: црн 13; црна коса; црни 3; црн човек 2; човек йамније косе и йена; црна брада; црне очи; црнокос; црнокуси; црномањасйи; црномањасйи човек; особа йамне йуyи; йаман йен; йамна йуyи; йамноок; йамнойуyи; йамнойуyи човек; йамнойуyи). Један број асоцијација односи се на стас, где је Турчин најчешће окарактерисан као дебео човек, нижег раста (ТИ: гедели; мали. ТН: мали 5; висок; гедели; гедео; низак 2; висок човек; гедели мушкарци; круyан; мали човек; мршави; онижи човек). Турчин привлачи пажњу и својим носом (ТИ: нос. ТН: изражен нос; носина), а остали ставови и судови који се тичу физичког изгледа подељени су на позитивне (ТИ: мужевносйи; секси. ТН: лей 3; зодан; лей човек из серија; марканйан излед; марканйан мушкарац; мушкарчина; уакйikli adam) и оне изразито негативне (ТН: ружан 3; масни; неуредан; није лей; ружан човек; ружњикав).

- ОДЕВАЊЕ.** Што се тиче одевања, стереотипни Турчин носи турбан, а присутне су и многе друге асоцијације на традиционално турско одело (ТИ: *џурбан* 4; *шалваре* 2; *џурман*; *фереџа*; *фес*; *црвена кайиџа*; *чалма*; *човек обучен као сулџан или везир*. ТН: *џурбан* 20; *фес*; *чалма* 5; *дурка*; *вео*; *кошуља на крајике рукаве*; *џешкир око љаве*; *фез*; *човек у шареном*; *шалваре*).
- ПРОФЕСИЈЕ.** У структуру стереотипа о Турцима уткане су и бројне реакције везане за професије. Најфреквентнија је представа о Турчину трговцу/продавцу, који је вешт у ценкању (ТИ: *ценкање* 4; *вешти џрџовци*; *добри џрџовци*; *кожа*; *џрџовац*; *џрџовци*. ТН: *џрџовац* 18; *џродавац* 5; *џрџовина*; *ценкање* 4; *џродаја* 2; *весели џрџовац*; *годар џрџовац*; *џродавац источњачке робе у зајадној Европи*; *рода*). Турци се повезују и са пословима везаним за угоститељство (ТИ: *ујосџиџељи*; *ујосџиџељсџиво*. ТН: *џрџураџиџи ујосџиџељ*), радом у иностранству (ТИ: *џасџардаџџери (који џуџују кроз Срдију)*. ТН: *џасџардаџџер*; *на џривременом раду у Немачкој*), шверцом (ТИ: *шверџ*. ТН: *шверџер*), занатима (ТН: *дуреџиџа*; *злаџар*; *џосласџичар*), водећим позицијама (ТН: *дирекџор фирме у којој радим*; *шеф*) и са професијом возача камиона, какве често виђамо на друмовима и бензинским пумпама код нас (ТН: *камионџиџа* 4; *камион* 2; *ауџоџуџ*; *бахџосџи на друму*; *возач камиона*; *џере зуде у НИС-овом ис-у*; *саобраћајни удес*; *шофер*). Један испитаник је оценио да Турчин води *џоџиџен џосао*.
- ХРАНА И ПИЋЕ.** Турци су код нас познати као мајстори гастрономије и народ који је оставио велики утицај на нашу кухињу и навике у исхрани. Стога не изненађује то што храни и пићу припада велики удео у укупном броју прикупљених реакција (ТИ: *џаклава* 27; *џафа* 27; *кеџаџ* 9; *раџлук* 8; *џаклаве* 7; *џај* 6; *дурек* 2; *алва*; *џаклава и џаџаџ са џиџџаџима*; *мусаџа*; *рахџлук*; *џанан алва*; *џулумџе*. ТН: *џај* 6; *џафа* 5; *џаклава* 4; *кеџаџ*; *џоре за џиџу*; *раџлук*; *слаџоџед*; *шерџеџ*).
- ПУШЕЊЕ.** У нашем стереотипу лежи чврсто усађена идеја да је Турчин пушач, па отуда није зачуђујуће што се код нас користи изрека *џуџи као Турчин*, која се такође нашла међу реакцијама (ТИ: *дуван*; *нарџила* 2; *џушење*; *џиџаре*; *џиџареџе*. ТН: *џушење* 6; *нарџила* 5; *дуван*; *џуџи* 4; *џушач*; *џиџара*; *џиџареџе* 3; *џуџи као*; *џуџиџи* 2; *нарџиле*; *џушење џиџаре*; *џуџи као Турчин*; *џуџи ко Турчин*; *џуџи ко...*; *џуџи мноџо*; *џуџи џиџару*; *џидук*).
- РАТОВАЊЕ.** Турски народ се доживљава као ратоборан, судећи по разноврсним реакцијама које се односе на ратна дејства и учеснике, последице и оружје (ТИ: *осваџачи* 22; *раџи* 14; *џолаџ*; *саџља* 6; *наџезда*;

окуйација; садље 3; окуйайори; освајања; освајање; райови 2; душмани; завојевачи; јайајан; клање; койље; моћан йрошвивник; нож; ойасни; йоробљивачи; йромућурни райници; райовања; садље и йурдани на слици; йлацийельи; удице; узурйайори. ТН: колац; садља 4; нейријайель; окуйайор; освајач; райник 3; јайајан; освајачи 2; айресор; йеноцидни народ; доминација; душманин; злосйављач; злочинац; кайиљ; мач; наядгач; насилник; насилници; нож; окуйайори; ойасан: освейник; йушке; райници; йерорисйа; йой; удица). Поред наведених, области ратовања можемо приписати и многе реакције које се односе на нашу историју са Турцима, због које их неки испитаници оцењују као мучийелье срйској народа, савезнике Шийшара и људе који нас не воле. Тематској групи ратовања можемо приписати и најфреквентније етнониме међу реакцијама на стимулус ТИ, а то су Срби 3 и Курди 2, будући да су ова два народа била у конфликтним односима са Турцима.

РЕЛИГИЈА. Јавља се и низ очекиваних асоцијација везаних за исламску религију (ТИ: ислам; муслимани 9; йолумесец 5; џамија 4; Алах; вера; Ислам; ислам или мач; клањање; минарейи; мјесец и звијезда; млад месец; народ исламске вероисйовесйи; сунейш; џамије. ТН: муслиман 12; џамија 2; Алах; ислам; исламисйа; муслимани; муџахедин; обрзан маса лик; сунећени; џамије), уз оцену једног испитаника, да је Турчин йикривени йредсйавник свих ексйрема у исламском свейу.

СЕРИЈЕ. Осврнућемо се и на тематску групу серија, које су већ дуго популарне код нас, па снажно утичу на промену стереотипа који имамо о Турцима (ТИ: серије 20; серија 5; йшурске серије 3; Хурем 3; аверзија – здој серија. ТН: серије 3; Бали деј 2; Бали Беј (Burak Ozcivit); Ибрахим Паша; Онур; Онур – 1001 ноћ; серија; йшурске серије). У ову групу можемо сврстати и све асоцијације на Сулејмана Величанственог, које смо већ поменули у одељку о турској историји. Не можемо са сигурношћу знати да ли су испитаници, наводећи овакве реакције, мислили на историјску личност или пак на лик из серије, али смо више склони претпоставци да је ипак у питању ова друга могућност, због актуелности дате серије у време када је анкета рађена.

ВРЕДНОСНИ СТАВОВИ И СУДОВИ. Турци се као етничка група најчешће одређују придевима са негативном конотацијом. Најфреквентније негативне реакције односе се на хигијену (ТИ: йрљави 4. ТН: йрљав 4; йрљаво; смрди). Један број реакција тиче се односа Турака према другима, који неки испитаници доживљавају негативно, имајући у виду њихову непосредност у комуникацији, (ТИ: найорни. ТН: госадан 2; наваленијан;

наваленијности; најадан; најоран; најријатијан; најрискојности), док други ту карактеристику виде као позитивну (ТИ: доброћудни; јоскољудиви; јоскојоримсво; љубазности; срдачни; ријатијели. ТН: јоскољудив; љубазности 2; јоскољудиво; јоскољудивости; јоскојоримсво; добар домаћин; као Турци;³ срдачан; ријатијели). Заступљене су и асоцијације на низак степен развијености (ТИ: неинтелијентни; некултура; примитивни; проси. ТН: варварин; конзерватизам) и на начин испољавања емоција (ТИ: јасни 2; весели људи; енерјични; шемјераменјни. ТН: весели али мало најадни; јаламџија), а турски менталитет је описан реакцијом како ћемо – лако ћемо. Присутан је и читав низ негативних асоцијација које се претежно односе на карактерне црте турског народа (ТИ: дезобразни људи; лицемерије;⁴ лојови; лоши људи; љијаво; најорни; јревријлив народ; сјроји; хијокрији. ТН: дахаји; заједан лик; зао; лажов; лењости; лојов; лојови; лукав; надмен; јервезан; јерверзни; јодмукао; јревара; јреварани; јревријливац; јун седе; сировина; сноб; сјока; сјроји јрема жени; сјроји; шежак). Поред тога, заступљене су бројне друге реакције које приказују Турке као сличне нама (ТИ: дјискојсти; драћа; сличности), представљају их у позитивном светлу (ТИ: занимљиви; модерни; сналажлив народ; јуи insanlar. ТН: диван; дивни људи; „кул“ лик), неутралном (ТИ: свакакви; мријави; мријене; ТН: јрадиција; јрадиционалан; сјамен; сјари) или изразито негативном (ТИ: ојаван народ; ТН: јруд; лоше; мржња; одвратијан; ојорјунисја).

Остало.

Од мањих тематских група јављају се следеће: спорт (ТИ: јол Хрватија у 119. минути на еуру 2008; Јвковић Марко; кошарка; Омер Ашик; фудбал; Хидо Туркојлу. ТН: Гокхан Саки; и даље ми је у јлави јол Хрватија 2008. јодине; сваки јурчин зна свака була зна.....; Хакан Шукур), турске жене (ТИ: харем 3; жене без јрава. ТН: харем 3; була; леје жене), вулгаризми (ТИ: курци 3; дркације. ТН: једали нам мајку; курчина), музика (ТИ: музика; ТН: Таркан 2; Мусјафа Сандал; Тојјар Ишикли; јевање), симболи државе (ТИ: засјава 2; црвена доја; црвено; црвена засјава са звездом и месецом), породица (ТИ: одимне јородице. ТН: јлава јородице; нејје јородичне вредности), као и бројни етноними, топоними, антропоними и друге реакције које нису од пресудног значаја за нашу анализу.

³ Исти испитаник је код стимулуса Турци навео реакцију срдачни.

⁴ Тако написано.

ПОРЕЂЕЊЕ РЕЗУЛТАТА

Као што смо навели на почетку рада, у *Асоцијативном речнику српскога језика* П. Пипера, Р. Драгићевић и М. Стефановић (2005) најфреквентније реакције на лексему *Турци* биле су следеће: *јаничари* 59/*јањичари* 20/*јаничар* 3; *ројсџиво* 28; *Косово* 25; *море* 22; *народ* 19. Од укупно 800 испитаника, њих 274 је имало различите реакције на ову лексему, уз 85 омисија и 182 идиосинкратичка одговора. У истраживању које су спровеле Микетић и Ратковић Стевовић (2013) лексема *Турци* изазвала је знатно другачије најфреквентније реакције: *серије* 34/*серија* 9/*џурске серије* 2; *Сулејман* 12/*Сулејман величанствени* 4; *јаничари* 6/*јањичари* 4; *народ* 9; *Османлије* 7. Од укупно 206 испитаника, њих 88 имало је различите реакције, уз четири омисије и 66 идиосинкратичких одговора. У нашем истраживању лексема *Турци* изазвала је следеће најфреквентније реакције: *Османлије* 70; *Истанбул* 23/*Истамбул* 11; *баклава* 27/*баклаве* 7; *серије* 20/*серија* 5/*џурске серије* 3; *кафа* 27. Код укупно 654 испитаника, прикупљене су 272 различите реакције, уз 190 идиосинкратичких одговора и ниједну омисију.

Ако најфреквентније реакције на стимулус *Турци* из нашег истраживања упоредимо са најфреквентнијим реакцијама из друга два споменута истраживања, приметимо да се међусобно значајно разликују. Очигледно је време донело извесне промене у структури стереотипа о Турцима који важе на српском говорном подручју. Међутим, не можемо занемарити ни фактор простора, будући да су тестови вршени у различитим градовима – први у Београду, Зрењанину, Новом Саду и Нишу, други у Приштини и Косовској Митровици, а трећи само у Београду.

Као резултат утицаја ових фактора, лексема *Турци* код нас више не изазива тако снажне асоцијације на заједничке историјске везе, него, пре свега, на разоноду и гурманлук. Верујемо да су турске серије, које су код нас постале врло популарне, утицале на то да се у последња два истраживања повећа удео асоцијација на серије, Османлије и османског султана Сулејмана.⁵ Некадашње асоцијације на јаничаре, ропство и Косово замењене су онима на Истанбул, баклаву и кафу, а разлог за то налазимо у интензивним туристичким контактима турског и српског народа, као и

⁵ У прилог томе иде и следећа чињеница. У *Асоцијативном речнику* нису биле фреквентне асоцијације на владарске династије, па се *Османлије*, као и *Селџуци*, јављају по 9 пута. У нашем истраживању лексема *Селџуци* се јавља само 14 пута, што је мало у односу на *Османлије* са фреквенцијом 70.

ницању многих турских ресторана у Београду током последње деценије.

Данас смо сведоци тога да су стереотипи који су стварани вековима потиснути са првог места (али не и замењени у потпуности), а да су на њихово место дошли други стереотипи, који су условљени медијским контекстом у ком се налазимо (Микетић и Ратковић Стевовић, 2013, стр. 115–116). Ова појава је, према П. Пиперу (2010, стр. 231), карактеристична за савремени свет, у ком се стереотипи држе мењају, условљени убрзаном динамиком друштвених промена и утицајем медија који су „одавно постали основни извор информација свуда где допиру“.

ЗАКЉУЧАК

Говорећи о популарним веровањима, судовима и ставовима везаним за људске групе, Р. Бугарски (Bugarski, 2005, стр. 47) забележио је да се негативни етнички стереотипи који су уврежени на овом подручју, између осталог, везују за Турке. Наше истраживање је потврдило постојање оваквих стереотипа, доносећи притом и неке нове појединости у њиховој структури. Будући да нас са Турцима вежу чврсте историјске и културолошке везе и да смо са овим народом кроз историју константно били у некој врсти конфликтних односа, није изненађујуће то што је лексема *Турци* попримила одређене негативне конотације. За нас Турци нису само *џуџа*, *људи* и *народ који живи у Турској*, него и освајачи, ратници, они под чијим смо ропством били пет векова и носиоци многих негативних особина. Лексема *Турчин* изазвала је реакције мањег афективног интензитета, па уместо асоцијација везаних за нашу заједничку историју, доминирају оне које се односе на физички изглед. Савремени српски стереотип осликава Турчина као бркатог, црног трговца, који носи турбан, пуши и пије чај.

Анализа прикупљених вербалних асоцијација показала је да је слика турског етноса у очима Срба слојевита, изразито хетерогена и заснована на разноврсним друштвено-историјским, вредносно-етичким и културним темељима. Турски народ је у асоцијативном систему испитаника описан читавим низом пиктореских речи и израза, које су разврстане у следеће тематске групе: историја Турака, заједничка историја Срба и Турака, физички изглед, одевање, професије, храна и пиће, пушење, ратовање, религија, серије, уз друге мање групе које нису од пресудног значаја за нашу анализу. У стереотип о турском народу код нас су уткани и различити вредносни ставови и судови – пре свега они који се

односе на хигијену, однос према другима, степен развијености, начин испољавања емоција и карактерне црте.

- ЛИТЕРАТУРА Благојевић, Г. (2008). Етнички стереотипи у Србији: Срби виђени очима савремених Грка. *Зборник радова Етнографској инститиуша САНУ*, 24, 125-131.
- Благојевић, Г. (2009). Савремени стереотипи Срба о Кинезима у Београду: Када кажеш Кина, мислим Блок 70 или.... *Зборник Машице српске за друштвене науке*, 128, 47-51.
- Глигоријевић, И. (2017). Шта Срби мисле о Арапима? *Наслеђе*, 38 (1), 179-189.
- Глигоријевић, И. (2018). Хетеростереотипи о оријенталним језицима у мрежи вербалних асоцијација. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 48, 23-42.
- Драгићевић, Р. (2010а). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије – Чигоја штампа.
- Драгићевић, Р. (2010б). Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа. *Анали Филолошкој факултету*, 22, 201-214.
- Микетић, С. и Ратковић Стевовић, Ј. (2013). Реакције испитаника из Косовске Митровице на етнониме као речи-стимулусе. *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, 43 (1), 107-123.
- Пипер, П. (2003). Асоцијативни речници словенских језика и етнокултурни стереотипи. *Славистика*, VII, 22-32.
- Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српскога језика, Део 1, Од стимулуса ка реакцији*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет.
- Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2011). *Обрајни асоцијативни речник српскога језика: Од реакције ка стимулусу*. Београд: Београдска књига – Службени гласник.
- Пипер, П. (2009). Реч Косово и њене вербалне асоцијације у српском језику. *Даница*, 15, 85-94.
- Пипер, П. (2010). *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига.
- Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: XX vek.
- Gligorijević, I. (2018). *Arapске земље, Iran i Turska kao stimulusi u asocijativnom testu*. *Анали Филолошкој факултету*, 30 (2), 185-201.

IVANA R. GLIGORIJEVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

DEPARTMENT OF ORIENTAL STUDIES

SUMMARY

AN ANALYSIS OF ETHNOCULTURAL STEREOTYPES:
THE STIMULI *TURKS* AND *TURK* IN AN ASSOCIATION TEST

This paper explores Serbian ethnocultural stereotypes about Turkish people. We have analyzed Serbian language speakers' verbal associations to the lexemes *Turks* and *Turk*. Verbal associations were collected in an association test, which was taken by 654 respondents, in an online survey. The participants were required to respond to each of the stimuli, with one or more words that first come to their mind. The two stimuli have evoked a total of 1,476 reactions (*Turks*: 742; *Turk* 734), which were sorted by frequency and analyzed by various criteria. The results have shown that the collected reactions can be classified into the following thematic groups, whose segments may overlap partially: history of Turks, common history of Serbs and Turks, physical appearance, clothing, professions, food and drink, smoking, warfare, religion, TV series, as well as other smaller groups. Various positive and negative adjectives and picturesque expressions about the Turks have been analyzed. The most frequent of them can be classified into the following categories: hygiene, attitude towards others, degree of development, the way of expressing emotions and character traits. The paper also looks at the results of previous research, while analyzing how ethnocultural stereotypes changed over time.

KEYWORDS: Verbal associations; Association Test; *Turks*; *Turk*; ethnocultural stereotypes; Serbian language.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).